

Pedagogical Sciences

ОСОБЛИВОСТІ І ТЕНДЕНЦІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМ МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ ЄС

Шитікова Світлана Петрівна

Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України, аспірант, координатор проекту ЄС «Національний Еразмус+ офіс в Україні» (Україна)

e-mail: s_shytikova@ilid.org.ua

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено особливостям і тенденціям інтернаціоналізації вищої освіти України у контексті реалізації програм міжнародної співпраці ЄС та виробленню рекомендації щодо підвищення ефективності запровадження таких програм.

Ключові слова: інтернаціоналізація вищої освіти, особливості, тенденції, програми міжнародної співпраці ЄС, Еразмус+, проекти співпраці, розвиток потенціалу, мобільність, Україна.

ABSTRACT

The article is devoted to the specifics and tendencies of the internationalization of Ukrainian higher education in the context of the implementation of the EU Programmes of international cooperation and development of the recommendations for effective implementation of these programmes.

Keywords: internationalization of higher education, specifics, tendencies, the EU Programmes of international cooperation, Erasmus+, cooperation projects, capacity building, mobility, Ukraine.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена особенностям и тенденциям интернационализации высшего образования Украины в контексте реализации программ международного сотрудничества ЕС и подготовки рекомендаций по повышению эффективности внедрения таких программ.

Ключевые слова: интернационализация высшего образования, особенности, тенденции, программы международного сотрудничества ЕС, Эразмус+, проекты сотрудничества, развитие потенциала, мобильность, Украина.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Програми міжнародної співпраці ЄС є інструментом інтернаціоналізації вищої освіти України, і заклади вищої освіти з кожним роком все активніше беруть участь у конкурсах та реалізують проекти з мобільності, розвитку потенціалу і європейських студій.

Раніше автором виконані дослідження щодо можливостей програм міжнародної співпраці ЄС, їх пріоритетів [12,13,14]. Досліджень тенденцій і особливостей інтернаціоналізації вищої освіти України в контексті реалізації міжнародних програм співпраці ЄС раніше не проводилось.

Метою статті є виявлення особливостей та тенденцій інтернаціоналізації вищої освіти України в межах реалізації програм міжнародної співпраці ЄС, а також їх впливу в умовах існуючих викликів на реформування вищої освіти задля вироблення обґрунтованих рекомендацій щодо підвищення ефективності реалізації таких програм.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для досягнення поставленої мети проаналізовано та узагальнено практику інтернаціоналізації вищої освіти України в контексті реалізації програм міжнародної співпраці ЄС.

Термінологічне сполучення «інтернаціоналізація вищої освіти» використовується починаючи з 80-х років ХХ сторіччя, хоча саме явище має значно довшу історію. В Європі важливість інтернаціоналізації вищої освіти було доведено більше 500 років тому, коли Еразм Роттердамський, теолог і мислитель пізньої епохи Відродження, мандруючи Європою та навчаючись в університетах різних країн, оцінив значущість одного з компонентів інтернаціоналізації – мобільності та широкий спектр можливостей, які вона відкриває перед дослідниками. Кілька століть потому, у 1987 р. на його честь названо програму ЄС з мобільності та міжнародної співпраці, яка понад 30 років успішно працює в Європі на розвиток якості вищої освіти та підвищення її конкурентоспроможності, а з 2004 р. поширюється і на Україну. Вже довгий час сама назва програми – «Еразмус» – використовується для позначення механізму мобільності. Наприклад, співпраця між закладами вищої освіти Польщі та України, за підтримки національних органів влади, набула назви

«Польський Еразмус», на галузевому рівні – «Медичний Еразмус», «Еразмус для молодіжного підприємництва» [16,17,18].

Поштовх вивченню інтернаціоналізації вищої освіти та розвитку міжнародної співпраці дав Болонський процес, започаткований у країнах Європи у 1999 р. проголошенням Болонської декларації. Українські дослідники активізували увагу до проблем інтернаціоналізації вищої освіти з приєднанням України до Болонського процесу у 2005 р. Більшої значущості та важливості зазначена проблема набула після проголошення створення Європейського простору вищої освіти (далі – ЄВПО) у 2010 р., прийняття Закону України про вищу освіту» (2014 р.), Закону України «Про освіту» (2017 р.), підписання Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною (2014 р.) та інших євроінтеграційних процесів [1,2,3,15].

Вітчизняні і зарубіжні дослідники зважають на багатоплановість та багатовекторність інтернаціоналізації вищої освіти, розмаїття її (інтернаціоналізації) проявів і контекстів реалізації, зосереджуються на таких аспектах як: мобільність студентів і викладачів, е-мобільність, інтернаціоналізація змісту освітніх програм, інтернаціоналізація в контексті глобалізації, реформування вищої освіти, управління закладами освіти, ЄВПО, Європейський дослідницький простір (далі – ЄДП), міжнародне співробітництво, стратегії інтернаціоналізації закладів вищої освіти, тенденції інтернаціоналізації, підвищення якості вищої освіти та інші. Ґрунтовний аналіз історії та розвитку інтернаціоналізації вищої освіти проведено М. Дебіч та відділом інтернаціоналізації вищої освіти Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України [1]. Уперше в Україні офіційне визначення інтернаціоналізації вищої освіти надано в Національному освітньому глосарії: вища освіта (2014 р.): «Інтернаціоналізація (Internationalisation): у вищій освіті це процес інтеграції освітньої, дослідницької та адміністративної діяльності вищого навчального закладу / закладу вищої освіти чи наукової установи з міжнародною складовою: індивідуальна мобільність (студентів, науковців, викладачів, адміністративного персоналу); створення спільних міжнародних освітніх і дослідницьких програм; формування міжнародних освітніх стандартів з метою забезпечення якості; інституційне партнерство, створення освітніх і дослідницьких консорціумів, об'єднань» [9, с.25].

Програми міжнародної співпраці ЄС розвиваються на основі національних й інституційних стратегій розвитку, інституційних партнерств. Таким чином, важливим постає завдання виявлення особливостей і тенденцій інтернаціоналізації вищої освіти на основі аналізу програм міжнародної співпраці ЄС, щоб запропонувати дієві рекомендації для підвищення ефективності запровадження таких програм.

Узагальнення різних етапів 24-річної практики участі України в програмах міжнародної співпраці ЄС дає змогу виявити **особливості і тенденції** інтернаціоналізації вищої освіти в Україні в контексті реалізації цих програм.

Щодо **особливостей** зазначених програм, то вони такі.

1) *Відкритість процесу визначення національних пріоритетів програм* із залученням усіх зацікавлених сторін: закладів вищої освіти, Міністерства освіти і науки України, інших відповідних галузевих міністерств, яким підпорядковані заклади вищої освіти, роботодавців, студентських організацій, на основі нагальних потреб українського суспільства, стратегічних пріоритетів політики та положень Закону України «Про вищу освіту», Угоди про асоціацію між ЄС і Україною відповідно до національного, регіонального, інституційного та галузевого вимірів. У співпраці між Представництвом ЄС в Україні, Міністерства освіти і науки України та проекту ЄС «Національний Еразмус+ офіс в Україні» (далі – Національний Еразмус+ офіс в Україні) запроваджено національні консультації з вироблення пріоритетів програм співпраці ЄС. З цією метою на веб-сайті Національного Еразмус+ офісу в Україні публікується запрошення закладам вищої освіти України надсилати обґрунтовані пропозиції щодо нагальних проблем розвитку закладів на основі завдань стратегій розвитку або інтернаціоналізації (у разі наявності). Надані пропозиції узагальнюються, узгоджуються з Міністерством освіти і науки України і подаються Представництву ЄС в Україні для затвердження Європейською Комісією [7]. Обстеження веб-сайтів (англійською мовою) 25 Національних Еразмус+ офісів у країнах-партнерах дає підстави стверджувати, що в цих країнах подібний відкритий процес визначення національних пріоритетів відсутній [4].

2) *Кластеризація проектів за напрямками реформ та тематично спорідненими результатами* – задля забезпечення синергії, міжпроектної співпраці та обміну досвідом на основі результатів проектів. Виокремлено відповідні кластери: а) розвиток системи забезпечення якості; б) третій цикл вищої освіти – підготовка докторів філософії; в) рамки кваліфікацій та освітні програми; г) інтернаціоналізація та мобільність [12].

3) *Домінування спільних проектів міжнародної співпраці ЄС, спрямованих на модернізацію освітніх програм*, насамперед у галузях ІТ та інженерії, порівняно із структурними проектами. За період реалізації в Україні програм співпраці Темпус (1993-2013 рр.) Еразмус Мундус та Еразмус+ напряму Розвиток потенціалу вищої освіти (2014-2017 рр.) профінансовано: Темпус: *спільні проекти* – 191, *структурні проекти* – 46; Еразмус+ – 19 спільних проектів і 5 структурних проектів; Еразмус Мундус – 26 консорціумів з мобільності [6,7,8].

4) *Кореляція кількості проектів з рівнем концентрації закладів вищої освіти в регіоні*. Відповідно у період 2007-2017 рр. більше проектів реалізується закладами вищої освіти Київської, Харківської, Одеської,

Львівської областей [10].

5) *Переважаючі партнерства за проектами закладів вищої освіти України з країнами Східного партнерства регіону* – 91 Темпус IV проект (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова) та 33 – Росії [6,7,8,10].

Реалізація програм міжнародної співпраці ЄС та потреба у підвищенні їх впливу на систему вищої освіти України зумовлюють наступні **тенденції** інтернаціоналізації вищої освіти в Україні в контексті реалізації цих програм:

1) *Секторальна кластеризація проектів з розроблення/модернізації освітніх програм.* Проекти програми міжнародної співпраці Темпус IV з модернізації освітніх програм можна поділити за пріоритетами реформ і галузями. Міжпроектна співпраця стає важливою складовою проектного циклу для забезпечення синергії та використання результатів задля підвищення їх якості та більш системного впливу на розвиток галузі. Тож заклади вищої освіти ініціюють проведення спільних заходів та обмін досвідом і ресурсами [7].

2) *Галузеве розширення проектів* – збільшення проектів у галузях освіта, медицина, аграрні науки, а також модернізація освітніх програм третього циклу вищої освіти [7].

3) *Розширення міжнародної географії* проектних партнерств (країни-члени програми: Ісландія, Ліхтенштейн, Люксембург, Македонія, Норвегія, Туреччина; країни-партнери програми: Регіон 1. Західні Балкани – Сербія, Чорногорія; Регіон 3. Південносередземноморські країни – Туніс; Регіон 6. Азія – В'єтнам, Китай, Малайзія, Монголія, Шрі Ланка). У період з 2015 р. до 2017 р. закладами вищої освіти ініційовано партнерства з країнами-партнерами програми поза регіону Східного партнерства як у рамках проектів співпраці з розвитку потенціалу вищої освіти так і міжінституційної співпраці [7].

4) *Активізація участі закладів вищої освіти в міжнародних програмах співпраці ЄС.* Усвідомлення важливості програм міжнародної співпраці для розвитку вищої освіти збільшило кількість проектів за участі закладів вищої освіти України, особливо за напрямом міжнародної кредитної мобільності, як це видно з результатів конкурсів програми Еразмус+ (див. таблиці 1, 2, 3) [5,6,7,8].

Табл. 1. Проекти Еразмус+ напрямку міжнародної кредитної мобільності: конкурси 2015-2017 рр.

Конкурси	Подано проектних заявок	Обрано проектів	Кількість стипендій
2015	299	161	2 154
2016	316	214	2 370
2017	393	268	2 711
Разом	1 008	643	7 235

Табл. 2. Проекти Еразмус+ напрямку Розвиток потенціалу вищої освіти: конкурси 2015-2017 рр.

Конкурси	Подано проектних заявок	Обрано проектів
2015	91	6
2016	130	10
2017	134	8
Разом	335	24

Табл. 3. Проекти Еразмус+ напрямку Жан Моне: конкурси 2014-2017 рр.

Конкурси	Подано проектних заявок	Обрано проектів
2014	27	10
2015	110	8
2016	124	11
2017	143	12

Разом	410	41
-------	-----	----

Перед закладами вищої освіти України постає ряд **викликів**, що ускладнюють системну реалізацію проектів, а надалі більш ефективно використання результатів програм міжнародної співпраці та покращення якості вищої освіти України.

З'ясовано, що існують виклики *суб'єктивного характеру*, які заклади вищої освіти в змозі подолати самостійно, такі як:

- неготовність брати відповідальність та відсутність досвіду застосування академічної і адміністративної автономії після прийняття Закону України «Про вищу освіту» у 2014 р.;
- недостатня компетентність науково-педагогічних працівників щодо правильного застосування інструментів Болонського процесу при модернізації або розробленні освітніх програм;
- відсутність горизонтальної співпраці між відповідними підрозділами та працівниками закладів вищої освіти;
- обмеженість інформації на Інтернет ресурсах закладів вищої освіти щодо міжнародного співробітництва взагалі та участі в проектах міжнародної співпраці зокрема, особливо англійською мовою.

Серед викликів *об'єктивного характеру* щодо процесу реалізації програм міжнародної співпраці, які можуть бути усунуті на національному рівні, виявлено:

- відсутність національної стратегії розвитку вищої освіти та/або інтернаціоналізації вищої освіти України;
- брак ефективної координації міжнародних організацій, що підтримують розвиток інтернаціоналізації вищої освіти України задля забезпечення синергії та більшого впливу результатів запровадження програм міжнародної співпраці;
- відсутність необхідної фінансової автономії закладів вищої освіти та не приведення певних законодавчих документів у відповідність задля належного виконання Закону України «Про вищу освіту»;
- ускладненість та обмеженість у розпорядженні власними надходженнями – коштами спеціального фонду, до яких відносяться й кошти технічної допомоги проектів міжнародної співпраці ЄС;
- недосконале нормативно-правове поле, в якому діють університети, передусім, стосовно регулювання фінансово-економічної сфери діяльності [10,11].

На основі аналізу проектів програм міжнародної співпраці ЄС, які реалізують заклади вищої освіти України, з'ясовано, що використання можливостей цих програм задля модернізації вищої освіти у контексті запровадження положень Болонського процесу відповідно до Закону України «Про вищу освіту» має системний характер і відбувається на а) особистісному, б) інституційному, в) національному, г) галузевому рівнях і проявляється через:

а) професійний розвиток фахівців на основі практичного досвіду участі в проектах програм співпраці та мобільності, нові практичні компетентності, переосмислення підходу до викладання на основі компетентнісного підходу та студентоцентрованого навчання, ознайомлення та подальше застосування новітніх методик викладання, розвиток мовленнєвої компетентності, міжкультурного спілкування;

б) розширення можливостей співробітництва і зміцнення контактів між університетами та академічними спільнотами країн-членів і країн-партнерів програм, розвиток міжінституційної співпраці на національному, регіональному та міжнародному рівнях; посилення кадрового потенціалу; розбудова університетської інфраструктури; розвиток інтернаціоналізації закладів вищої освіти, розроблення стратегій, положень і механізмів її реалізації на інституційному рівні, створення відповідних структурних підрозділів; сприяння мобільності студентів задля набуття необхідних компетентностей та міжнародного досвіду для працевлаштування, а науково-педагогічного та адміністративного персоналу університетів з метою вивчення кращих практик, підвищення кваліфікації, вдосконалення мовних компетентностей та обміну досвідом; модернізацію навчальних планів і освітніх програм та інтернаціоналізацію змісту освітніх програм; створення / оновлення навчально-методичних матеріалів і комплексів, запровадження новітніх методик та технологій як викладання, так і навчання, посилення практичної складової освітніх програм; подальший розвиток університетського управління та врядування, зокрема університетської автономії;

в) подальшу інтернаціоналізацію вищої освіти; внесення змін до нормативно-правової бази системи вищої освіти України; підтримку впровадження положень Закону України «Про вищу освіту», Болонського процесу, Угоди про Асоціацію між Європейським Союзом і Україною;

г) розвиток і запровадження інновацій у різні галузі (зокрема, зелені технології, ІТ тощо) через модернізацію освітніх програм і активне залучення роботодавців відповідної галузі [10,11].

ВИСНОВКИ

На підставі вищезазначеного можна зробити такі висновки.

1. Для інтернаціоналізації вищої освіти України в межах реалізації програм міжнародної співпраці ЄС з реформування вищої освіти притаманні *особливості*: відкритість процесу визначення національних

пріоритетів; кластеризація за напрямками реформ; домінування спільних проектів з модернізації освітніх програм з ІТ та інженерії; кореляція кількості проектів з рівнем концентрації закладів вищої освіти інженерно-технічного профілю; переважання партнерств проектів з країнами регіону Східного партнерства;

2. Актуальними *тенденціями* інтернаціоналізації вищої освіти України в межах реалізації програм міжнародної співпраці ЄС з реформування вищої є: секторальна кластеризація проектів з розроблення/модернізації освітніх програм; галузеве розширення проектів – збільшення проектів у галузях освіта, медицина, аграрні науки; докторська підготовка; залучення роботодавців до модернізації освітніх програм; розширення міжнародної географії проектних партнерств; активізація участі закладів вищої освіти в міжнародних програмах співпраці.

3. На основі виявлених особливостей і тенденцій реалізації програм міжнародної співпраці ЄС та їх впливу на підвищення ефективності запровадження в Україні програм міжнародної співпраці як механізму інтернаціоналізації вищої освіти в умовах суб'єктивних і об'єктивних викликів доцільними слід визнати такі зміни на відповідних рівнях:

– політичному: розробити *національну стратегію* розвитку вищої освіти з виокремленням розділу інтернаціоналізації;

– законодавчому: удосконалити *нормативно-правову базу* у сфері освіти з метою сприяння розвитку інтернаціоналізації вищої освіти; внести відповідні зміни до бюджетного, податкового та митного кодексів, валютного законодавства, інших законів та підзаконних актів щодо фінансово-економічної діяльності закладів вищої освіти.

– управлінсько-організаційному: *посилити роль* МОН України, як головного бенефіціара проектів міжнародної співпраці у запровадженні проектів; залучити інші зацікавлені сторони, зокрема національні та місцеві органи державної влади; *систематично* проводити *семінари і тренінги* із запровадження положень Закону України «Про вищу освіту» та інструментів Болонського процесу для закладів вищої освіти; *ураховувати прогнозування* фахових потреб економіки, формування і розподіл державного замовлення на підготовку фахівців з метою актуалізації тематики та пріоритетів програм міжнародної співпраці;

– інституційному: застосовувати можливості *університетської автономії* щодо прийняття відповідних положень про мобільність, міжнародну співпрацю, розвиток людського потенціалу; розбудувати *потенціал структурних підрозділів* міжнародної співпраці, академічної мобільності, кафедр; запровадити *вдосконалення кадрового потенціалу* таких підрозділів через участь у програмах міжнародної співпраці та заходах з питань розвитку інтернаціоналізації вищої освіти; забезпечити *горизонтальну співпрацю* між відповідними підрозділами, сприяючи таким чином обміну досвідом, міжпроектну співпрацю, ефективне використання ресурсів і запровадження напрацювань проектів та синергію результатів; вдосконалити *університетське врядування, студентське самоврядування*; запровадити *культуру забезпечення якості* вищої освіти; залучати *здобувачів вищої освіти* на всіх стадіях розроблення освітніх програм; забезпечити включення *спеціальних курсів* з розвитку універсальних компетентностей модернізованих або створених бакалаврських, магістерських і докторських (PhD) програм для формування *здатності до працевлаштування* у випускників; *залучати роботодавців* до розроблення освітніх стандартів, галузевих рамок кваліфікацій, освітніх програм, практик і стажувань, а також для викладання; створити умови для заохочення і стимулювання *роботодавців для інвестування* в освітню та дослідницько-інноваційну діяльність університетів; *просувати на міжнародний освітній ринок* з метою залучення міжнародних студентів спільні освітні програми магістерського та докторського (доктор філософії, PhD) рівнів, розроблені в межах програм міжнародної співпраці; *активізувати модернізацію програм* підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів (PhD студентів) відповідно до принципів і положень ЄПВО та ЄДП, зокрема у форматі докторських шкіл; *запровадити спільне використання* університетами-партнерами придбаного в межах проектів програми міжнародної співпраці сучасного обладнання та програмного забезпечення; *представляти українською та англійською мовами* інформацію щодо результатів міжнародних програм співпраці на Інтернет-сайті закладів [6,7,8,10].

Автор висловлює подяку докторам педагогічних наук В.І. Луговому та Ж.В. Талановій за обговорення викладених в цій статті результатів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дебич. М. А. Інтернаціоналізація вищої освіти: світовий досвід, монографія / М. А. Дебич. – Суми : Університетська книга, 2017. – 291 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ihed.org.ua/images/biblioteka/monogr_Internac-iy_a_VishOsv_Svit-dosvid_2017_Debich-M_291p.pdf.
2. Закон України «Про вищу освіту». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
3. Закон України «Про освіту». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
4. Матеріали веб-сайтів Національних Еразмус+ офісів в країнах-членах програми Еразмус+. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://eacea.ec.europa.eu/erasmus-plus/contacts/national-erasmus-plus-offices_en.
5. Матеріали програми ЄС «Еразмус+». [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/node_en.
6. Матеріали Виконавчого агентства ЄС з питань освіти, аудіовізуальних засобів і культури. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://eacea.ec.europa.eu/erasmus-plus/funding_en.

7. Матеріали проекту ЄС «Національний Еразмус+ офіс в Україні» – веб-портал. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.erasmusplus.org.ua/>.
8. Матеріали проекту ЄС «Національний Темпус-офіс в Україні» – веб-портал. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tempus.org.ua/>.
9. Національний освітній глосарій: вища освіта / 2-е вид., перероб. і доп. / авт.-уклад. : В. М. Захарченко, С. А. Калашнікова, В. І. Луговий, А. В. Ставицький, Ю. М. Рашкевич, Ж. В. Таланова / За ред. В. Г. Кременя. – К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. – 100 с.
10. Огляд реалізації проектів програми Темпус: більше 20 років в Україні 1993-2014 рр. Висновки і рекомендації. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.erasmusplus.org.ua/2014-05-30-14-56-19/prezentatsii/category/6-novyny-ta-baza-proektiv.html>.
11. Правові засади реалізації Болонського процесу в Україні: монографія / Колектив авторів: Бугров В., Гожик А., Жданова К., Зарубінська І., Захарченко В., Калашнікова С., Козієвська О., Линьова І., Луговий В., Оржель О., Рашкевич Ю., Таланова Ж., Шитікова С.; за заг. ред. В. Лугового, С. Калашнікової. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. – 156 с.
12. С.П. Шитікова. Міжнародні проекти як інструменти реформування вищої освіти/ С.П. Шитікова // Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України. – 2017. – № 2(95). – С. 20 – 27.
13. С.П. Шитікова. Програми Європейського Союзу для реформування вищої освіти/ С.П. Шитікова// Освітлогічний дискурс № 2(14) (2016). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/375>.
14. С.П. Шитікова. Еразмус+ нові можливості для співпраці в / С.П. Шитікова// Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. - № 1. - Дод. 1: Наук і вища освіта. – Київ, Пріоритети, 2014. – 256 с. – С.245 – 248.
15. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
16. Erasmus for Young Entrepreneurs. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.erasmus-entrepreneurs.eu/>.
17. Stanford Encyclopedia of Philosophy. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://plato.stanford.edu/entries/erasmus/>.
18. Study in Poland. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.studyinpoland.pl/ua/index.php/84>.